

פרק ראשון

הכותל המערבי של הר הבית

א. המקורות המדרשיים אודות הכותל

נאמר במדרשים: "הנה זה עומד אחר כתלנו" (שיר השירים ב) — "אחר כתל מערבי של בית המקדש. למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם"¹; "למה שהשכינה במערב"²; "א"ר אחא, לעולם אין השכינה זוה מכתל המערבי, שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו"³.

ממדרשים אלו עולה, כי הכותל המערבי של בית המקדש עצמו (ליתר דיוק, הכותל המערבי של קודש הקדשים, שהוא במערב בית המקדש) קיים עד היום, היות שהשכינה שורה עליו לעולם.

והנה עצם המושג 'שכינה במערב' המופיע בגמרא במסכת בבא בתרא (דף כה, א) אינו מבורר. ובגמרא שם למדו זאת מן הפסוק 'וצבא השמים לך משתחווים'⁴, ובתוספות שם שאלו למה לא ילפינו ממקדש. ותירץ ריצב"א שם, דאף על גב דקודש הקדשים במערב, אין ללמוד משם היות שהארון היה עומד במזרח קדש הקדשים⁵. ואם כן, דווקא במקדש השראת שכינה אינה בכותל המערבי.

אבל הרמב"ם כתב במפורש: "אבן היתה בקדש הקדשים במערבו שעליה היה הארון מונח"⁶. ופשטות דברי המדרשים מורה כדברי הרמב"ם, כי עיקר מקום השראת שכינה בקודש הקדשים, הוא במערבו. ועל כן הכותל המערבי לא חרב, ואין שכינה זוה ממנו (ובפרט מובן הדבר לדברי הרמב"ם, דקדושה ראשונה קידשה לשעתה ולעתיד

1 שיר השירים רבה, פרשה ב, סדרא תנינא פסוק 'הנה זה עומד'; פסיקתא דרב כהנא פ' ט"ו, פרשת החודש, סימן י; במדבר רבה, פרשה ב.

2 במדבר רבה שם.

3 שמות רבה, פרשה ב; זוהר, ח"ב, דף ה.

4 נחמיה ט, ו.

5 עיין בצל"ח יומא דף נא, ב, דכתב כי תוספות בבבא בתרא שם לא אמרו דבריהם אלא דרך דיחוי, דהיינו שאין ראייה ממקדש, כי יש לומר שהארון במזרח. אבל באמת למאן דאמר שכינה במערב, פשוט כי גם במקדש הקפידו על כך, והיה הארון במערב קודש הקדשים.

6 ראה לקמן קונטרס 'לשכנו תדרשו' הערה 6 והערה 27.

לבא, ועל כן לעולם אין השכינה זוה מכותל מערבי. ויש ליישב גם לדברי הראב"ד, ודו"ק ז).

ואמנם צריך להבין, מה עניין שבועה לזה, והיכן מצינו שנשבע הקב"ה שהכותל לא ייחרב. ונראה כי שבועה זו היא בכלל שבועתו של הקב"ה לדוד, לאחר שמצא את מקום המקדש, שבה נשבע הקב"ה לדוד על התמדת מלכותו, והזכיר בכללה בחירת המקום לעד. וכמו שנאמר:

אמת לא ישוב ממנה	"נשבע ה' לדוד
אשית לכסא לך.	מפרי בטנך
ועדותי זו אלמדם	אם ישמרו בניך בריתי
ישבו לכסא לך.	גם בניהם עדי עד
אזה למושב לו	כי בחר ה' בציון
פה אשב כי אויתיה"ו. ⁸	זאת מנוחתי עדי עד

אולם, אם אכן כוונת המדרשים לכותל קודש הקדשים ממש, אם כן כותל זה אינו ידוע כיום (שהרי הכותל הידוע, ודאי אינו כותל קודש הקדשים, כמו שיתבאר לקמן). וכפי הנראה, אין הכותל המערבי של קודש הקדשים קיים כיום הזה. וזה לא ייתכן. ובאמת באחד המדרשים שהזכרנו לעיל יש המשך אשר עוסק במפורש בשאר דברים שנשארו ולא חרבו לעולם. ולאחר שהזכיר את הכותל שלא חרב לעולם כתב במדרש שם: "ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה"⁹. והנה שער חולדה המוזכר כאן, ברור כי הוא שער הר הבית בדרום. ואין כאן עניין לשכינה שלא זוה ממקום קודש הקדשים, (ואודות שער הכהן, ראה לקמן פרק ב, סימן ג). ושם גם הכותל שלא חרב, אינו דווקא משום היותו כותל קודש הקדשים.

ואמנם עניין שערים שלא חרבו, מפורש בגמרא סוטה (דף ט, א), שהוא מפני שדוד בנה את השערים. ועל שערים אלו נאמר 'טבעו בארץ שעריה' (איכה ב), כי דוד ומשה זכו ולא שלטו אויבים במעשה ידיהם (אלא שבגמרא סוטה, לא נזכר אלו שערים בדיוק בנה דוד). ואם כן יש סיבה מיוחדת שלא חרבו.

ובספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיו באמת טוען שאת הכותל המערבי בנה דוד המלך. והנה באמת במדרש לא נזכר כלל טעם בעניין שערי חולדה שלא חרבו. ויש לבאר את העניין על פי הגמרא בסוטה. אבל הטעם שבגללו הכותל לא חרב מפורש במדרשות,

7 עיין ב'משפט כהן', סימן צו, שהראה כי פשטותם של מקראות רבים מורה שבחירת המקדש למקום השכינה, נצחית היא. מכל מקום אין ראיה מכאן נגד הראב"ד ונגד התנאים הסוברים כי קדושה ראשונה קידשה לשעתה בלבד, ויש לומר כי בסגולת המקום לעד אין לפקפק כלל. אך נחלקו לעניין קדושת המקום לקרבנות בזמן הזה ולהלכות ביאת מקדש.

8 תהלים קלב.

9 שיר השירים רבה שם (ראה הערה 1).

שהוא מפני השכינה, ואם כן שונה טעם הכותל המערבי, מטעם שערי חולדה ושער הכהן. וטעם 'שכינה במערב' מורה שהכוונה לכותל קודש הקדשים. ברם, בדיקת המקורות מורה על אף הכל, כי ייתכן שהטעם 'שכינה במערב' אינו קשור דווקא לקודש הקדשים. וכך נאמר במדרש איכה רבתי:

"אמר ליה אספסינוס לרבן יוחנן בן זכאי, שאל לי שאלה ואנא עביד. אמר ליה, בעי אנא דתרפי לפילי מערבאה דהיא אזלה ללוד, דכל בר נש דנפיק עם ארבעה שעין יהא לשזבא". (שאל לי שאלה, ואני אעשה, אמר לו, רוצה אני שתניח למגדלי המערב שמשם הדרך הולכת ללוד, וכל מי שיצא עד ארבע שעות יינצל).

"מן דכבשה פליג ד' טכסייא לד' דוכסיא, וסליק פילי מערבא לפנגר וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה ששכינה במערב. אינון אחריבו דידהון, הוא לא אחריב ידיה. שלח ואייתי אמר לו, למה לא אחרבת דידך, אמר לו, חייך, לשבחה מלכותא עבדית, דאילו חרבתיה לא הוה ידעת בריה מה חרבת. וכדו יתזיין בריאתא, אמרין חזו חייליה דאספסינוס מה אחרב. (כשכבשה, חילק ארבע חומותיה לארבעה דוכסין ועלו מגדלי המערב לפנגר, דוכס ערביה. וגזרו מן השמים שלא יחרב לעולם מפני שהשכינה במערב. הם, שלשת הדוכסים, החריבו את חלקם. והוא, פנגר, לא החריב את חלקו. שלח אספסינוס והביאו. אמר לו, למה לא חרבת את שלך. אמר לו, חייך לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו חרבתיו לא היו הבריות יודעין מה חרבת. עכשיו יראו הבריות ויאמרו, ראו כוחו של אספסינוס מה חרבי!)¹⁰

והנה עצם הסיפור אודות שרידים שנשארו במערב ('פילי מערבא') ברור שהוא מכוון למערב העיר. וכמו שכתוב במדרש שם בתחילה, שזו היתה בקשתו של ר' יוחנן בן זכאי, מפני שמשם הדרך הולכת ללוד. ובאמת במערב העיר, בסביבות שער יפו, נשארו עד עצם היום הזה מגדלים עתיקים (המכונים 'מגדל דוד'). וכמו שכתב במפורש יוסף בן מתתיהו: "וכאשר לא השיגה עוד יד אנשי הצבא לטבוח ולבוז בו, כי לא נשאר להם דבר לכלות בו את חמתם... צוה טיטוס עליהם להרוס את כל העיר עם ההיכל עד היסוד, ולהשאיר רק את המגדלים העולים על חבריהם בשיאם, הם פצאל, הפיקוס ומרים, ואת חלק החומה הסוגר על העיר ממערב, למען יהיה שם מקום מחנה לחיל המשמר הנשאר בירושלים, והמגדלים יספרו לדורות אחרונים את פרשת העיר הגדולה עם מצודותיה החזקות והבצורות, אשר הכניעו הרומאים כנצורת יריהם"¹¹. אולם מה שנאמר במדרש 'וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב' אינו מובן.

ועל כן צריך לומר, כי המושג 'שכינה במערב' אינו מיוחד לקודש הקדשים דווקא,

10 איכה רבתי, פרשה א, פסוק 'היו צריה'.

11 מלחמות, ספר שביעי, א, א.

וגם בירושלים כולה, שייך המושג 'שכינה במערב', דהיינו במערב העיר. ואף שהמקדש במזרחתה כידוע, יש בחינת קדושה מסויימת שהיא דווקא במערב (ואין כאן המקום להאריך במשמעות המחשבתית של המושג). ומכל מקום, ברור שמדרש זה אינו מדבר בכותל המערבי של בית המקדש, כשאר המדרשים בנושא. ועל שני שרידים שונים דיברו, אלו על שרידי המקדש, וזה על שרידי העיר. אבל מתוך מדרש זה למדנו בבירור, כי המושג שכינה במערב אינו קשור לקודש הקדשים. ואם כן, גם שאר מדרשים אפשר שמדברים על כותל העזרה (ולא כותל ההיכל) או כותל הר הבית (ושאלת הלשון 'כותל בית המקדש' צריכה בירור במקרה כזה, ולקמן יבואר). וזה יכול להתאים עם המציאות של הכותל הקיים, כמו שיתבאר.

מושג זה של 'שכינה במערב', בקשר לכותל המערבי של הר הבית נמצא במפורש בפירושו של הרא"ש למסכת מדות א, ג (חמשה שערים היו להר הבית וכו') ושם ביאר את שמות השערים השונים. וכתב אודות השער שבכותל המערבי, שער קיפונוס: "קטן היה השער"¹¹, לפי ששכינה במערב היה השער הזה ראש לכל השערים. קפי הוא ראש בלשון יון". ובאמת יש מקור קדום אחד, המזהה במפורש את הכותל המערבי עם כותל הר הבית. מקור זה הוא קינה המיוחסת לר' אליעזר הקליר, ובה נאמר:

"על פתח הר הבית החל לבוא

כיד ארבעה ראשי טפסריו להחריבו"¹²

על צד מערבי לזכר השריד בו

וצג אחר כתלנו ולא-ירב ריבו"¹³.

ממקור זה משמע, שהכותל המערבי אשר שרד מהמקדש אינו אלא כותל הר הבית. להלן יבואר כי הכותל שעליו מדובר במדרשים הוא כותל הר הבית (ולא כותל המקדש או העזרה, כפי שמוכן בפשטות). ודבר זה הולם את המשתמע מקינה זו.

ב. התבוננות הלכתית בכותל כפי מציאותו

הכותל המערבי הקיים הוא קטע מחומה ארוכה, המקיפה את המתחם הנקרא בערבית 'חרם א-שריף'. מתחם זה גדול משטח הר הבית, אשר שטחו כידוע 500 על 500 אמה בלבד.¹⁴ כותלו המערבי של המתחם ארוך כ-489 מטר.¹⁵ כותל זה לכל ארכו בנוי על

¹¹ הרא"ש כתב כאמור כי קטן היה השער ולא נתבאר מקורו, האם היה לו מקור מדרשי או תלמודי המלמד על קטנות השער, או שמא על סמך עדות נוסעים שתוארו את השער (על סמך זיהוי ספציפי של השער) ועל פיהם כתב מה שכתב.

¹² ארבעה ראשי טפסריו המוזכרים כאן מזכירים את ארבעת הדוכסין שהוזכרו באיכה רבתי, המובא לעיל. אך באמת אין זה ברור, היות שהדוכסין השתתפו בכיבוש ירושלים כאמור במדרש, אבל לא מדובר שם על הר הבית. אמנם ב'מלחמות' ליוספוס, ספר ששי, פרק ב, ז, מפורש כי על הר הבית שפך טיטוס ארבע סוללות, ואפשר שלזה הכוונה.

¹³ קינה 'זכור את אשר עש(ה) צר בפנים' (בספרי הקינות המקובל בין האשכנזים, קינה יז).

¹⁴ מדות ב, א.

¹⁵ מדה זו כתבתי על פי מפה מדוייקת של חברת פנטומפ, משנת תשל"א. הפרשים קלים יש

שרידי כותל קדום, או ליתר דיוק, הנדבכים התחתיים לכל אורך הכותל, נדבכים עתיקים הם, כפי שנראה מסגנונם וגודלם מהם נשאר גובה ניכר יחסית. נדבכים עתיקים אלו, הם נקודת מפתח בהשקפה הלכתית על הכותל, כמו שנתבאר לעיל¹⁶.

ובאמת עצם מציאותה של חומה עתיקה באורך כזה, מספיק כדי להחליט שאין זו חומת העזרה, אלא חומת הר הבית. וכפי שהוכיח הכפתור ופרח, בדברו על הכותל המזרחי¹⁷, עצם העובדה שהחומה ארוכה יותר מקל"ה אמה, מוכיח שאינה חומת העזרה. ואם בכותל המזרחי נאמרו הדברים, בכותל המערבי על אחת כמה וכמה, שהרי השרידים העתיקים בכותל המערבי מרובים מאד. והחשש של חומה חדשה, שיש מי שרוצה להעלות ביחס לכותל המזרחי, ודאי אינו שייך כלל בכותל המערבי.

ולכאורה עדיין קשה, שהרי כותל זה ארוך יותר מ־500 אמה. ואם כן, על כרחנו צריך לומר, כי נוסף על אורך הכותל. ואחר שהוכחנו כי נוסף על אורכו, אולי האורך המקורי אינו אלא קל"ה אמות, ולא כמו שהוכחנו.

אבל באמת אין זו טענה כלל, שהרי אנחנו רואים כי התוספת לכותל גם היא עתיקה. והנה כותל העזרה, קשה להעלות על הדעת שבזמן הבית היה צמוד אליו קיר בהמשך אורכו, שהרי העזרה בתוך החיל, ובתוך הר הבית היא ניצבת. ומדות הכתלים שבתוך הר הבית, מיד ה' הן, כמו שכתוב 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל'¹⁸. והמשנה שמסרה תבנית הבית לא דיברה על כותל כזה. מה שאין כן ביחס לחומות הר הבית, כי שם אם יוסיפו לאורך, יהא זה קיר חיצוני לגמרי, ומחוץ להר הבית ודאי אין דינים כיצד לבנות ומה לבנות.

זאת ועוד. אם ניתוסף לכותל העזרה כותל בהמשך אורכו, אי אפשר שהתוספת הזו תהיה ארוכה מאורך הר הבית כולו, ואם נוסיף כותל להמשך הכותל המערבי של העזרה (דהיינו, הכותל ההולך מצפון לדרום), יש גבול לאורכו של כותל זה, כי הכותל הדרומי והכותל הצפוני של הר הבית יגבילוהו. וכאן אנו רואים חומה ארוכה כ־489 מטר, וכמו שנתבאר לעיל, וזה לא ייתכן. אלא על כרחך, שהכותל הנראה כותל הר הבית הוא, וניתוסף לאורכו מצפון ומדרום, שטח שהוא עצמו חול. דבר זה יש לו ראיות שונות, ולקמן יבואר.

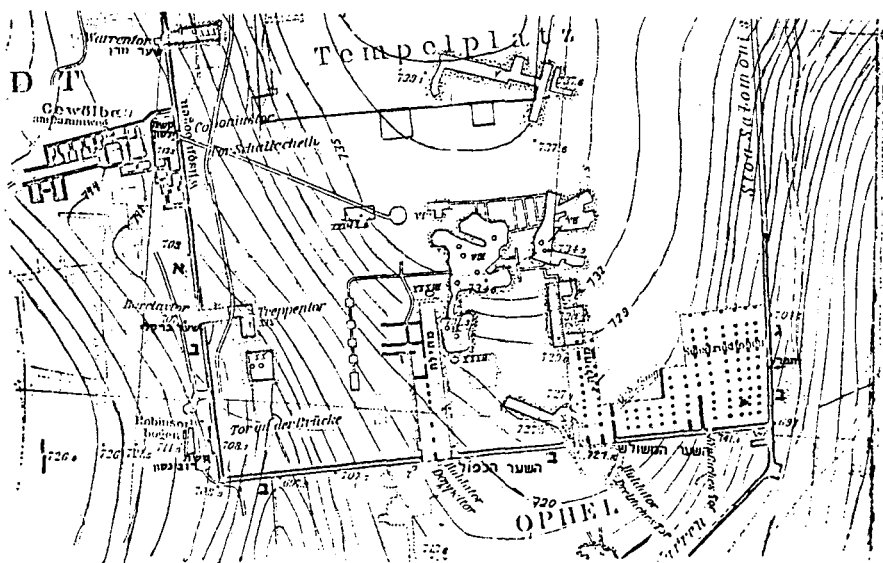
עוד יש להביא ראיה מהמצב הטופוגרפי של הסלעים בשטח שממזרח לכותל המערבי. כי לפי המדידות הידועות היום גובה הסלע במקום הנמצא 120 מטר מזרחה לכותל המערבי הוא 735 מטר על פני הים. והנה השטח הנמצא במרחק 120 מטר מזרחה לכותל המערבי הוא בוודאי שטח עזרת נשים (עזרת נשים משתרעת בין 187 ל־322 אמות מזרחה לכותל העזרה שבמערב, כך ש־120 מטר לכל השיעורים הוא מקום הנמצא בעזרת נשים), והנה, הפרש הגובה בין הר הבית לבין עזרת הנשים היה שש אמות

בין מדה זו לבין מדתם של כמה חוקרים (ראה 'ירושלים בספרותנו', עמ' 192). ובעיקר יש הבדל במדה מפני שלא כולם התחילו וסיימו באותה נקודה.

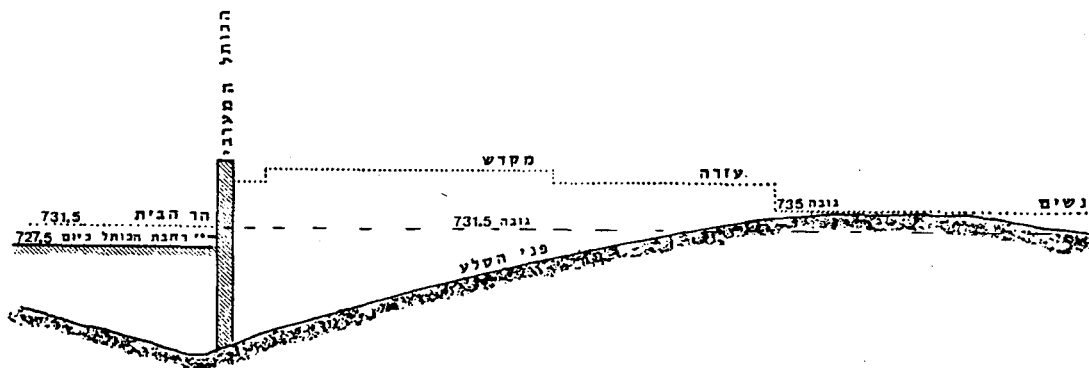
16 מבוא סימנים ד, ה.

17 כפתור ופרח, ברלין תר"א, פרק ששי, דף יז.

18 דברי הימים א כח, יט.



תמונה 7: תרשים גובה הסלע באזור הכותל וממזרח לו על פי מפת קימל משנת תרס"ד. (וראה לקמן תמונה 21). השטח המסומן באות א הוא שטח רחבת הכותל המערבי. השטח המסומן באות ב הוא שטח ההפירות הארכיאולוגיות בהן ניתן לראות עומק המקום בעבר.



ת מ ו נ ה 8 : חתך ממזרח למערב המראה את אפשרות של זהוי הכותל עם כותל העזרה

בלבד. נמצא לפי זה, שהגובה המשווער של הר הבית היה 735 מטר מעל פני הים פהות שש אמות, דהיינו בערך 731.5 מטר מעל פני הים. והנה רחבת הכותל בימינו, נמצאת בערך בגובה 727.5 מטר מעל פני הים. ואם כן אנו כבר נמוכים בצורה ניכרת לעומת הגובה המשווער של רחבת הר הבית. ובאמת הכל יודעים היום (וגם רואים בחפירות), כי הקרקע בימי קדם היתה נמוכה שם עוד הרבה יותר. ואם כן אין שום ספק שאין הכותל המערבי הידוע כיום כותל העזרה, ואין רחבת הכותל משתייכת לפנים הר הבית¹⁹, אלא ודאי כותל הר הבית הוא. וכבר עמד על כך הר"מ טוקצינסקי בספרו 'עיר הקדש המקדש' ח"ד, עמ' כג. ולפי מה שמספר שם, אמר את הדברים גם לרב מסלוצק הרידב"ז, שהיה מן החוששים להלכה שמא כותל העזרה הוא²⁰.

ג. המנהג הפשוט להתקרב לכותל המערבי

יש בידינו תעודות המעידות כי בזמן הגאונים, נהגו לסבב שערי הר הבית והמקדש, להשתחוות ולהתפלל בהם. ובשנת ד"א תרפ"א כתב ר' מאיר ראש הישיבה (בעל מחלוקתו של רב סעדיה גאון): "ותפילותינו עליכם תדירה, ועל זקני יקר שלכם, בהר הזיתים מול היכל ה', ועל שער הכהן ועל שער מקדש ה' בקבוץ כל ישראל לחוג חג ה' חג הסוכות"²¹.

כן ידועה איגרת של ראשי עדת ירושלים, אשר גם היא כנראה מאותה תקופה²², ובה נאמר: "ואין לנו נחמה, כי אם בסוכתנו על השערים להשתחוות ולבקש רחמים"; "וזה תמיד בקשתנו, כן במקדש מעט, כן בהר הזיתים בהקבוץ אחינו בית ישראל אל ירושלים בחדש תשרי הוא ירח האיתנים, לרצות אבנים, לחונן עפרותיה, ולסוכב על השערים". ובתמשך הדברים נאמר שם, כי היה תנאי בין היהודים והמוסלמים מעת כיבוש העיר על ידי המוסלמים, כי היהודים "יתפללו על שערי (של המקדש), ולא יהיה ממחה על ידיהם"²³.

כן מצויה איגרת מר' שלמה ראש ישיבת גאון יעקב (בערך משנת ד"א תת"צ), ובה

19 ובוז מתנפצים כליל חישובי מי שרצה לומר כי הכותל אמנם כותל העזרה הוא, אבל ההיתר להתקרב אליו הוא משום שלשטח הרחבה יש דין גגין ועליות שלא נתקדשו כי הפער שם עתיד להתפנות (ראה לקמן סימן ו). דאדרבא, כיום נמור המיפלט מן הגובה שהיה צריך להיות אילו היה זה שטח הר הבית ממש.

20 הדברים נאמרו לרידב"ז עצמו, בשעת ביקורו הראשון בכותל המערבי. באותה הזדמנות ביקר יחד עם הרב יהושע כלבו בעל 'בנין אריאל', שגם הוא חשש שמא כותל העזרה הוא. האיגרת נתפרסמה במקורות רבים, וראה במאמרו של ח"י בורנשטיין על מחלוקת רס"ג ובן מאיר, בספר היובל לסוקולוב, עמ' 63 (בורנשטיין פרסמו גם בספר מיוחד).

21 בסוף האיגרת רשום התאריך אלף תצ"ט לשטרות, שהיא שנת ד"א תתקמ"ז לבריאה (1187 למניין א"ה). אולם שנה זו נראית בלתי אפשרית מסבות הסטוריות. וכבר העירו חוקרים כי התאריך כתוב על המחוק. ובספר 'ירושלים בספרותנו' עמ' 456 (בהערה) טען סבי ז"ל, כי יש לגרוס אלף תרצ"ט לשטרות דהיינו ה"א קמ"א. אולם דעת הרבה חוקרים להקדים את התאריך, במאה או מאתיים שנה (דהיינו אלף שצ"ט או רצ"ט לשטרות). וראה אודות זה באגרות ארץ ישראל ליערי עמ' 583. וראה עוד לקמן, פרק שני, הערה 40.

22 יערי, שם, עמ' 1-50.

נאמר: "והבאים אליה (אל ירושלים) מכל בית ישראל, לרצות אבניה ולחונן עפרותיה, ולסובב שערי המקדש, להתפלל עליהם בקול רם בקדוש ברוך הוא" ²³.

ואמנם, מנהג הקפת השערים לפי פשוטו אין לו עניין לשאלת זיהוי הכותל המערבי, שהרי לא נאמר בו כלל כי קיימים בפועל שערים במערב, וכי נהוג להתקרב אליהם ולהתפלל שם. אבל באמת יש להוכיח דבר זה מקטע כת"י שנמצא בגניזת קהיר, ובו תפילות הנאמרות בשערים השונים. בראש הקטע כותרת: "צלואת אלאבואב פי אלקדס" (תפילות על השערים בירושלים). ובאמת רוב השערים בשמותם, כפי שמופיעים באותו קטע, אינם ניתנים לזיהוי מוחלט, כי מופיעים שם שערים בשם 'שער חנה' ו'שער שלמה' ועוד שערים שאינם מזכירים מן המקורות. ואולם מגוף הפסוקים הנאמרים בשערים, יש קטע שאפשר להציל ממנו דבר ברור. הקטע הוא הקובע את אשר יש לומר ב'שער הבקר' (לא ידוע על שער בשם כזה במקורות, ולעומת זה היה קיים בצפון העזרה ממש 'שער הקרבן' וכן נזכר בנחמיה 'שער הצאן' ²⁴). והנה הפסוקים אשר יש לומר בשער הצאן הם כדלהלן: "לפרבר [למערב] ארבעה [למסילה] שנים לפרבר" (דברי הימים א כו, יז), פסוק העוסק במשמרות של הלויים אשר זכו בשמירה בכיוון מערב (שם שם, טז). ובהמשך התפילה על אותו שער, נאמרים שם הפסוקים: "עניה סוערה לא נחמה וכו' ושמתי כדכד שמשתיך, וישעריך לאבני אקדה" וכו' (ישעיהו נד), פסוקים שעניינם השערים כפי שיהיו לעתיד לבוא ²⁵.

והנה מן הפסוק 'לפרבר ארבעה וכו' שנים לפרבר' ברור, כי באחד משערי המערב מדובר. ואכן כך מסתבר מסמיכות הדברים שם, כי בסמוך לשער הבקר מוזכר שם שער דוד, ושער דוד קרוב הדבר שהוא שער השלשלת, המוביל ישר מן המקום המכונה 'מגדל דוד' (וכן נקרא גם הרחוב, רחוב דוד) וזה מסתבר דווקא בכותל המערבי. ומלבד אלו, אשר אף כי הקיפו את השערים (גם במערב), לא קראו לכותל המערבי בשמו, מצאנו מספר מקורות אשר בהם מפורש הכותל הידוע. המקור הקדום ביותר (שהגיע לידי עד עתה) ואשר מדבר בכותל המערבי כדבר קיים בזמנו (פרט, כמובן למדרשים עצמם), הוא תעודה הנקראת 'מגילת אחימעץ'. מגילה זו נכתבה בשנת ד"א תתי"ד, ובה מתאר הכותב בצורת שירים את קורות אבותיו, אשר היו אנשים חשובים ובעלי עמדות מפתח. ושם, כאשר מתאר הוא את ר' שמואל בנו של ר' פלטיאל (חי כנראה בין השנים ד"א תש"מ תש"ע), הוא כותב: "והקדיש עליונים, להיות לו צדקה מאת רוכב עננים. מזהב עשרים אלף דרכמונים, לדלים ועגונים לחכמים וחדרשנים, אשר התורה משננים. ולמלמדי תינוקות וחזנים, ושמן למקדש בכתל מערבי למזבח

23 יצרי, שם, עמ' 86.

23 * נחמיה ג, א; יב, לט. וראה מה שכתב אודות זה ב'ירושלים בספרותנו', עמ' 266.

הערה 232.

24 Texts and Studies, ח"א, עמ' 459. הקטע כולו הועתק בשלמות (כולל תרגום מלים ערביות) בעתון הארץ מתאריך 18.5.72 (על דבר זיהוי הצד המערבי לפי קטע זה העמידני ידידי ר' אריה קימלמן).

שבפנים" 25. והנה עצם המלים 'ושמן למקדש בכתל מערבי', לפי פשוטו כוונתו למקדש מעט שבכותל מערבי (וראה לעיל באיגרת ראשי עדת ירושלים שהשתמשו גם כן בביטוי 'מקדש מעט'). ואולם עניין 'המזבח שבפנים' טעון הסבר. ומקובל בפי החוקרים לבאר על במה שקורין בה ספר תורה, וטעמם ונימוקם עמהם 26.

כן מזכיר את הכותל הנוסע ר' בנימין מטודלה (ד"א תתקכ"ה—ל"ג). ומה שיש לדון בפרטי דבריו, ראה לקמן בסימן ד. יש לציין כי ר' בנימין כותב על הכותל המערבי 'וקורין אותו שער הרחמים'. וקריאה זו ודאי מקורה בתפילות ובהשתחויה בשערים, כפי שהיה בדורות שלפניו, וכפי שנוכר גם אחריו בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון (ראה לקמן).

גם ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן, בן התקופה ההיא 27, כתב: "ובירושלים מגדל דוד ובית המקדש ועזרה, [נדבכים] חדשים אצל מערבי, ומרתף בנין שלמה המלך, ושערי רחמים, ובאר שהיו רוחצים בו כהנים" 28.

שנים אחדות אחר כך, הוזכר הכותל המערבי במפורש בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון, שעלה לארץ בשנת ד"א תתקע"א. וכך כתב ר' שמואל:

"באנו אל ירושלים ממערכה של עיר, וראינוה וקרענו בגדינו כראוי לנו, ונתגוללו רחמינו עלינו ובכינו בכיה גדולה אני והכהן הגדול מלוניש (ר' יהונתן הכהן מלוניל). ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד (כלומר שער יפו), ונבא להשתטח עד לפני העזרה. ונפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם הוא בית הטבילה לכהנים. ושמה שער שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל, ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם. והמקום ההוא היה בית הטבילה" 29.

והנה מן הדברים ברור, כי ר' שמואל ב"ר שמשון ירד מכיוון שער יפו לכיוון שער השלשלת. ובאיזור ההוא של הכותל המערבי השתחוה, סמוך לקשת וילסון, אשר הוא מתאר אותה במלים 'ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד'. אבל דבריו באשר לעין עיטם אינם ברורים כל צרכם. ויש מי שסברו, שכך הוא מכנה את מעיין השילוח 30, ולפי

25 מגילת אחימעץ, מהדורת בנימין קלאר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 37.

26 קלאר הראה דוגמא לכך בפיוטו של הקליר ליום ראשון של סוכות 'אוימתי בחיל כפור', אשר בו נאמר: "טיעת עצי עשב, ישאו היום מזבח להסב" (ראה מחזור רבה לסוכות, עמ' 124), קטע אשר אפשר להוכיח מקשור עניינו שאינו עוסק בהקפה בזמן הבית, אלא בזמן הזה, דהיינו, כמובן, סביב הבמה בבית הכנסת.

27 ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן היה בארץ בזמן הצלבנים, דהיינו לפני שנת ד"א תתקמ"ז לבריאה (שהיא שנת 1187 למניין או"ה), כפי שהוכיח אייזנשטיין באוצר מסעות, עמ' 58, ובעקבותיו יערי במסעות ארץ ישראל, עמ' 55.

28 יערי, שם, עמ' 56 (יש לציין כי מסדר הדברים אצלו נראה, שמקום הטבילה לכהנים הוא באמת השילוח. כי נכנס לעיר ממגדל דוד, השתחוה מול העזרה, הלך לכוון אורות שלמה, ומשם לשערי רחמים ורק אחר כך ירד לעמק למקום הטבילה. מה שאינם בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון המובאים להלן).

29 אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 87—78.

30 ירושלים בספרותנו, עמ' 456; אגרות ארץ ישראל ליערי, שם (בהערות); דינבורג, ציון (תרפ"ט), עמ' 70, הערה 90.

זה דבריו אינם סדורים, כי מתחילה היה בשער יפו (מגדל דוד) ואחר כך מתאר הוא שער במזרח העיר, או בדרומה (שכנגדו עין עיטם), ואחר כך חוזר לתאר את הכותל המערבי (כמו שכתב במפורש), ואת 'קשת וילסון', ואחר כך חוזר ומדבר על המזרח ו'שם באים הכהנים במחילה לעין עיטם'. אבל באמת אין לחפש את עין עיטם בשום אופן במעיין השילוח. ואף כי אין זיהוי ברור, על כל פנים אינו מעיין השילוח. ויש לבאר את דברי ר' שמואל בר' שמשון דווקא על איזור הכותל המערבי. ומה שכתב על עין עיטם יש מי שמפרש כי התכוון בזה לאמת המים מברכות שלמה ו'מעין ארטס', (שהוא המקום המזוהה על ידי רוב החוקרים כ'עין עיטם'), ואמת מים זו עוברת על גבי 'קשת וילסון'³¹. ויותר נראה, כי ר' שמואל קרא 'עין עיטם' למעיין הנמצא ב'חמאם א'שפע', סמוך לשער השלשלת; מעיין קטן זה, קשור למחילה תת'קרקעית ונקשרו בה סיפורים שונים. יש שסיפרו, כי מחילה מובילה ממעיין זה אל מתחת קודש הקדשים³².

ועל כל פנים, מתוך סדר הדברים ברור, כי כל הקטע שהובא מדברי ר' שמואל בר' שמשון מדבר באיזור הכותל המערבי לבדו. יש להדגיש, כי הביקור שלו אצל הכותל המערבי, בא אגב בואו אל השערים שם להשתחוות בהם, כמנהג הגאונים (וכן ר' בנימין מטודלה הזכיר שער הנמצא בכותל המערבי). אולם קשה להתחיל, לאלו שערים התכוון ר' שמואל. ומדקדוק דבריו נראה, שמתאר שני שערים, אחד 'שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם' (והלשון קשה להבנה), והשני 'שכנגדו בכותל המערבי ומיסוד הכותל כעין אולם' וכו'. ובאים בחשבון שלושה שערים, שהוא מדבר על שניים מהם, והם שער ברקלי (מתחת שער המוגרבים), שער השלשלת ושער המרחץ — כולם לאורך הכותל המערבי של הר הבית.

ובשנת ד"א תקע"ה כתב מנחם בר' פרץ החברוני: "והייתי על הר ציון, וראיתי מקום בהמ"ק והר הבית, וכתל מערבי עדיין קיים"³³.

ואולם מסיבה שטעמה לא נודע, פסק כפי הנראה לזמן קצר, המנהג להתפלל בכותל והרמב"ן שהיה בירושלים בשנת ה"א כ"ז לא הזכירו כלל, אלא עלה להר הזיתים להתפלל שם. וכמו שכתב: "הנני מגיד לו כי עליתי אל הר הזיתים, המכוון כנגד הר הבית, וסמוך

31 יצחק יחזקאל יהודה, הכותל המערבי, מהדורת תשכ"ח, עמ' 27.

32 פרטים על מעיין זה ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 228, בהערה 70. C. Wilson. Jerusalem The Holy City, עמ' 106. יש שראו במעיין זה את 'הגיתחון העליון'. ראה ר' משה חגיו, פרישת אלה מסעי, ירושלים תשי"ט, דף ה. ועל כל פנים, מעיין זה יכשר להיות עין עיטם יותר מן הגיתחון.

גם מה שכתב אודות מחילה לכהנים, תואם את השמועה המובאת בספרי החוקרים, כי מחילה מוליכה ממעיין זה אל מתחת לבית קדשי הקדשים. מחילה זו (אם היתה קיימת) קשרו אותה לדעת האומר (תמיד א, א) כי כהנים טובלים במסיבה ההולכת תחת הבירה, דהיינו כדעת ריש לקיש (יומא דף ב) שתחת המקדש עצמו היתה. ולגופו של עניין, ראה מה שכתב בירושלים בספרותנו, עמ' 16 ועמ' 288, הערה 70, אודות מיקומו האמיתי של עין עיטם.

33 הלבנון ח"ה, גליון 40, עמ' 226 (על ידי נויבואר); ירושלים בספרותנו, עמ' 457.

לו, אין ביניהם אלא עמק יהושפט, ושם כנגד בית המקדש קראתי חרוזותיו". אולם אין להתעלם מכך, שהוא כתב את איגרתו אחר שנחרבה העיר על ידי הטאטרים, ולא היו בה אלא 'שני אחים צבעים, ... ואליהם יאספו עד מנין אנשים בשבתות', וכללו של דבר כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו³⁴.

ושמא לא היה המקום נקי מספיק לתפילה³⁵, או שמא מסיבה אחרת פסק המנהג. ואמנם, כעבור חמישים וחמש שנה מוצאים אנו שוב את זיהוי המקום בדברי הכפתור ופרח, אם כי לא הזכיר תפילה במקום בפרט, אלא זיהה את כל שלושת הכתלים שנשארו — מזרחי דרומי ומערבי — וקבע כי הכותל הצפוני נחרב לגמרי. וכך כתב הכפתור ופרח:

"מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכתלים העומדים האלה, שהם כתלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח, והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי³⁶. וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, וכן ניכר שער הקיפונים למערב. שער הצפון שהוא הטדי, אינו ניכר, שאותו צד נחרב"³⁷.

ומן הדברים ברור, כי הכותל המערבי וכן הדרומי והמזרחי, היו ידועים בימיו, אם כי עיקר מקום התפילה היה בכותל המזרחי, בשערי הרחמים, שהזכיר שם במפורש, אף כי היו מתקרבים גם לשאר הכתלים. וכמו שכתב בהמשך הדברים שם: "וכן עמא דבר (וכך העם נוהג) באים עד אותם הכתלים (כל הכתלים משמע, ולא דוקא המזרחי). ומתפללים לא-ל ית' לפני אלו השני שערים (שערי הרחמים)" וכו'. נוהג עתיק זה להתקרב אל הכותל המערבי, מורה בבירור שאינו כותל ההיכל, ולא כותל העזרה, אלא כותל הר הבית.

ד. זיהוי ר' בנימין מטודלה: כותל המקדש

כבר הזכרנו לעיל (סימן א), כי מפשטות דברי המקורות משמע, שהכותל המערבי ששרד כותל המקדש עצמו הוא. ואכן העדות הראשונה אשר קיימת בידינו באשר לביקורים ולתפילות על יד הכותל המערבי, היא עדותו של מי שלמד את המדרשים כפשוטם, וסבר באמת כי בעומדו לפני הכותל המערבי, נמצא הוא ממש בתוך שטח העזרה, בשטח שמאחורי בית המקדש, דהיינו מאחורי בית הכפורת. עדות זו היא עדותו של הנוסע ר' בנימין מטודלה, אשר נסע למסעיו בשנים ד' אלפים תתקכ"ה—ל"ג.

34 איגרת הרמב"ן נדפסה במהדורות שונות, וראה אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 83.

35 אגדה על שפיכת זבל על ידי נכרים במקום הכותל מביא ר' משה חגין בספרו פרשת אלה מסעי, ואף כי אגדה זו יש לפקפק באמיתותה, עצם הרעיון שבתקופה מסויימת חולל המקום על ידי נכרים אפשרי מאוד. וראה לקמן בפרק שני, סימן ז.

36 ראה לקמן בפרק שלישי, סימנים ד"ה, אודות דברים אלו.

37 כפתור ופרח, שער ששי, עמ' יז.

ובתוך דבריו על ירושלים כתב: "ושם טמפל דומינו וכו' (כך כונה מסגד כפת הסלע בפי הנוצרים). ובנה עליה עמאר איבן אל כטאב כיפה גדולה ויפה וכו'. ולפני אותו מקום כותל מערבי, אחד מהכתלים שהיו במקדש בקדש הקדשים, וקורין אותו שער הרחמים³⁸, ולשם באים כל היהודים להתפלל בעזרה".

יש לציין כי המושג 'עזרה' מופיע בנידון דידן גם בדברי ר' שמואל בר' שמשון, שביקר כאן זמן קצר אחר ר' בנימין (ראה לעיל), ואשר כתב במפורש: "ונבא להשתטח עד לפני העזרה". אבל יש הבדל גדול בין תפיסתו של ר' שמואל לבין דבריו של ר' בנימין. כי ר' שמואל קורא לשטח שמעבר לכותל המערבי (כלומר לשטח הר הבית) בשם 'עזרה' ולא נכנס לשם, רק השתחוה כנגד. אבל ר' בנימין קורא לרחבת הכותל המערבי עצמה בשם 'עזרה', ולשם נכנס כמובן. זאת ועוד, אפשר שר' שמואל בר' שמשון קורא לכל הר הבית בשם 'עזרה'³⁹, ועל כן אין להחליט בדבריו, אם לדעתו הכותל המערבי כותל העזרה הוא או כותל הר הבית. אבל בדברי ר' בנימין ברור ומפורש, כי הכוונה לעזרה עצמה, בשטח שאחרי בית הכפורת, שהרי כתב במפורש כי הכותל המערבי כותל קודש הקדשים הוא. ואם כן השטח שממערבו הוא בוודאי שטח העזרה ממש.

הנחתו של ר' בנימין מטודלה, כי הכותל המערבי הוא כותל המקדש עצמו, מעוררת כמובן את השאלה, איך ייתכן כי היהודים בזמנו לא נמנעו מלהתקרב לכותל זה, והרי התקרבות לכותל משמעותה על פי הנחה זו כניסה לעזרה ממש, וכמו שכתב הוא עצמו כי היהודים באים להתפלל 'לפני הכותל בעזרה'. ודבר תימה הוא זה, שהרי טמא מת שנכנס לעזרה חייב כרת, ובזמן הזה כולנו טמאי מתים.

ונראה בבירור, כי על סמך 'עדותו' זו של ר' בנימין מטודלה ועל סמך עדויות של נוסעים אחרים אשר הוכירו את הכותל המערבי, כתב רבנו המאירי ב'בית הבחירה' למסכת שבועות (דף טז), כי העיקר להלכה הוא כדברי הראב"ד, שבזמן הזה אין קדושה בשטח הר הבית והעזרות, וכי מנהג פשוט הוא להיכנס שם עתה. דבר שהוא תמוה, ועומד בסתירה לכל הידוע בנושא מדברי הראשונים והאחרונים. לגופו של עניין ברור, כי אין דברי הנוסע ר' בנימין מטודלה מדוקדקים בנושא

38 מכאן לכאורה, מקור לדברי הב"ח באורה חיים סימן תקסא, ד"ה 'ומצאתי בליקוטים', הכותב (כנראה, בשם ה'ליקוטים'), כי שערי הרחמים בכותל המערבי הם (וכן העתיק גם הח"א ב'שערי צדק', שער משפטי הארץ, פרק יא, ס' ז), ולא כמו שסברו כמה מחבבים כי הב"ח טעה בזה (לקושטא דמילתא יש ראיות לכך שהשם 'שערי הרחמים' ניתן לשערים במזרח, כנראה עוד בתקופת הגאונים, אך אין כאן מקום להאריך בזה). עם זאת אין להכחיש, כי תמונת המקום לא היתה ברורה לנגד עיני הב"ח, שהרי באותו סימן עצמו העלה את ההשערה כי: "אפשר דבתי ירושלים כ"כ חרבין עד שלא יראה משהגיע לצופים כ"א כותל המערבי, ובוה הוא פוגע במקדש תחילה". ומובן, כי על פי השערה זו אין מקום לשערי הרחמים במזרח אשר כולו חרב, ועל כן שערי הרחמים, לדעתו, בכותל המערבי הם עומדים. אולם השערה זו ודאי אין לה אחיזה במציאות (וראה לעיל בסיון ג).

39 ראה תוספות ביצה דף כ, ב "והביאו כל צאן קדר"; תוי"ט, סוטה, ג, ד (הערת ידידי ר' מאיר קוניץ).

זה, ויש כאן תערובת של המנהג עם הפרשנות המדרשית⁴⁰, ולמעשה אין כל ספק כי הכותל המערבי אינו בשום פנים כותל קדש הקדשים (כפי שנתבאר בסימנים ב, ג). וממילא דבר ברור הוא, כי אין להסתמך על 'המנהג' שעליו הסתמך כפי הנראה המאירי, באשר לכניסה לעזרה בזמן הזה, ואין לקבוע על סמך זה ההלכה כדעת הראב"ד. ברם, שלילת זיהוי של ר' בנימין מטודלה מעמידה אותנו בפני השאלה: מה בכל זאת היתה כוונת המדרשים אשר קבעו כי כותלו המערבי של בית המקדש לא חרב מעולם. ועל כרחנו עלינו לומר, כי המדרשים לא התכוונו למושג המצומצם של המלים 'בית המקדש' אלא למושג רחב יותר. מושג זה יכול להלום מבחינה לשונית גם את העזרה וגם את הר הבית כולו, אשר כפי שיבואר נקראים לפעמים גם הם בשם 'מקדש' וכיצא בזה.

ה. הרדב"ז: כותל העזרה

ואכן, הרדב"ז בתשובותיו מזהה בבירור את הכותל המערבי בכותל המערבי של העזרה. דבר זה משתמע במפורש מדבריו בתשובה תרמח, אשר בה הוא דן מה דין העומד ומתפלל בין הכותל המערבי — אשר שכינה לא זוה ממנו — לבין קודש הקדשים, לאיזה כיוון מתפלל. ועל בעיה זו כתב הרדב"ז: "תדע, שגם בזמן שביהמ"ק קיים, השכינה במערב היתה, ואפ"ה מי שהיה עומד בבית החליפות אחורי קה"ק בי"א אמה שביין כותל מערבי לאחורי בית קדש הקדשים, היה צריך להפוך פגיו אל קדש הקדשים" וכו'. עיין שם.

מתוך לשונו אין מקום להסתפק באשר לזיהוי הכותל בדבריו לפי דעתו. וכן יש להוכיח גם מתוך דבריו בתשובה תרצא, אשר בה הוא קובע את גבולות השטח האסור בכניסה לטמאי מתים (דהיינו שטח העזרה), וקובע כי תחום זה נמצא בתוך קפו אמות המשתרעת מזרחה מן הכותל המערבי וכל שהוא מזרחי מן הכותל יותר משיעור זה אינו מכלל שטח העזרה. פסק זה אין לו מקום אלא אחרי קביעה ברורה כי הכותל המערבי כותל העזרה הוא.

על פי קביעה זו יש לומר, כי לשון המדרשים אודות הכותל המערבי של בית המקדש מבוססת על השימוש בשם 'מקדש', המופיע בתורה במפורש לגבי שטח העזרה. שימוש לשוני כזה מצוי בפרשת המילואים אשר נאמר בה: "ומפתח אהל מועד לא תצאו שבעת ימים" (ויקרא ח, לג). ודבר הלמד מעניינו הוא, שאין הכוונה שם לאוהל עצמו אלא לחצר המשכן. וכמו שמצאנו במפורש בגמרא בתחילת יומא, דילפינן מהכא פרישת כהן גדול קודם יום הכיפורים ללשכה שהיתה בעזרה. וכן יש לבאר גם את הפסוק: "ומפתח אהל מועד לא תצאו וכו' כי שמן משחת ה' עליכם" (ויקרא י ז). פסוק שהוא דומה בתכנו לפסוק: "ומן המקדש לא יצא וכו' כי נזר שמן משחת"

40 עיין בספרו של ר' יוסף שוורץ, תבואות הארץ, ובו תמצא במבוא ביקורת קשה על אודות המסורות שבדבריו ר' בנימין מטודלה. וראה לעיל במבוא בהערה 6.

וכו' (ויקרא כא, יב). ובשניהם הכוונה בביטוי 'מקדש' או 'אוהל מועד' היא לעזרה ולא לבית בלבד. וכן גם: "ואל המקדש לא תבא" (ויקרא יב, ד), שעל פי ההלכה אינו איסור כניסה למקדש בלבד אלא גם לכל שטח העזרה.

ובאמת כך מפורש ברמב"ם: "ואלו הן הדברים שהן עיקר בבנין הבית עושין בו קדש וקדש הקדשים, ויהיה לפני הקדש מקום אחד והוא הנקרא אולם. ושלשתן נקראין היכל. ועושין מחיצה אחרת סביב להיכל רחוקה ממנו כעין קלעי החצר שהיו במדבר, וכל המוקף במחיצה זו שהוא כעין חצר אהל מועד הוא הנקרא עזרה, והכל נקרא מקדש". (הלכות בית הבחירה א, ה). כל אלו מהווים סימוכין לביאורו של הרדב"ז במדרשים, ומהם הגיע למסקנה כי הכותל המערבי אינו אלא כותל העזרה.

אולם קביעה זו יצרה גם היא קושיה הלכתית חמורה על המנהג, שהרי לא לעזרה בלבד אסורים טמאים להיכנס (כפי שציינו לעיל לגבי זיהויו של ר' בנימין מטודלה), אלא גם להר הבית. ומעולם לא שמענו, כי טמאים האסורים בהר הבית (דהיינו גידה, זבה ויולדת, זב ובעל קרי) נמנעים מלהתפלל ברחבת הכותל המערבי, שהוא לכאורה לפי דברי הרדב"ז שטח המשותף להר הבית. ואם כן קשה, כיצד לא נמנעו מלהיכנס לשטח הר הבית בטומאה. וזאת מלבד קושיות אחרות מהותיות על עצם זיהויו של הרדב"ז (עיין לעיל בסימן ב), ומלבד מה שהוא עצמו סותר את דבריו בכך שהוא קובע כי ה'צכרה' היא אבן השתיה, דבר שהוא בלתי אפשרי אם הכותל המערבי כותל העזרה הוא וכמו שנבאר לקמן.

דברי הרדב"ז האלה היו לנגד עיניהם של כמה פוסקים שעסקו בשאלה זו, והם הבינו את הדברים כפשטם⁴¹; ויש אשר עסקו במפורש בבעיה, כיצד אנו מתקרבים בטומאה אל הכותל המערבי של העזרה.

1. הרידב"ז (מסלוצק): רחבת הכותל — גגין ועליות שלא נתקדשו

הראב"ד מסלוצק הרידב"ז, בספרו 'בית רידב"ז' סימן יח, דן בשאלה זו, ומגיע למסקנה כי ההיתר להתקרב אל הכותל המערבי מבוסס על דין גגין ועליות שלא נתקדשו. ושטח רחבת הכותל, דין גגין ועליות יש לו, מפני שהשטח מלא עפר בגובה רב, ועפר זה לא היה שם בזמן הבית, אלא נתמלא לאחר החורבן, ואותו עפר עשוי להתפנות. לפיכך, דין גגין ועליות יש לשטח שעל גבי אותו עפר ומותר להיכנס לשם בטומאה. הנחתו וחידושו של הרידב"ז אינה מסוכמת מבחינה הלכתית, ויש מקום לדיון

41 עיינו בספרו של הח"א, שערי צדק, שער משפטי הארץ, פרק יא, ס' ה. שם קבע במפורש כי הכותל המערבי כותל העזרה הוא. וכן הבינו גם ר' צ"ה קלישר בספרו, דרישת ציון (ועיין לעומת זאת בספר עבודה תמה לר' חיים נתנון, אלטונה תרל"ב, ושם בשער ב בהתייחסו לדברי הרב קלישר, העלה פקפוקים ביחס לזיהוי הכותל המערבי, אם כי נראה מגוף דבריו שגם הוא לא הכיר את המציאות כמות שהיא). וראה להלן (סימן ו) דברי הרידב"ז מסלוצק שתפס הדברים כפשטם. ובעקבותיו הלך גם הרב יהושע כלבו, בעל בנין אריאל.

בפרטים שונים הנוגעים לחידושו בדין גגין ועליות. ועיין בספר 'הר צבי' למרן הרה"ג צבי פסח פרנק זצ"ל, על דיני הר הבית ומקדש, בפרק י, וביתר הרחבה בספרו 'מקדש מלך' שם, אודות מה שיש להעיר על חידושו של הרידב"ז בביאור זיהויו של הרדב"ז. יש לציין כי מבחינה מציאותית, אין כל מקום להנחתו של הרידב"ז, כי כפי שהראינו לעיל בסימן ב, שפל השטח של רחבת הכותל מהשטח המשוער של גובה הר הבית, הפוך ממה שחשב. (ראה שם תמונות 7, 8). ודברים אלו נאמרו במפורש לרידב"ז על ידי הרי"מ טוקצ'ינסקי כמו שצויין לעיל.

ז. הגרצ"פ פרנק: כותל מערבי נוסף

הגרצ"פ עצמו בספרו שם, מעלה השערה אחרת באשר לקביעתו של הרדב"ז. לדעתו, לא התכוון הרדב"ז כלל לכותל המערבי הידוע לנו, אלא לכותל אחר אשר מקומו בתוך שטח הר הבית, המקום האמיתי שהיה צריך להיות כותל העזרה. ומה שקבע, כי מכותל זה מורחה אפשר לשער את שטח העזרה, כוונתו כי אחר שנמדוד מכיפת הסלע, או מאבן השתיה לכיוון מערב יא אמות, נגיע למקומו האמיתי של הכותל המערבי, ומשם נשער מורחה שיעור של קפו אמות שזה שיעור העזרה. את השערתו זו ביסס מרן הרצ"פ זצ"ל על דקדוק בדברי הרדב"ז שכתב: "מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב וכו' צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחת עשרה אמה, שכך היה בין כותל המערבי של העזרה לכותל ההיכל". מתוך עיון בקטע זה דקדק ב'הר צבי' שם וכתב: "ואם נפרש דעת הרדב"ז שכותל מערבי הוא כותל העזרה, מה לנו לשער שיעור של י"א אמה מהכיפה, הא מסיימי מחיצתא, וכל שהוא לפנים מן הכותל הרי הוא נכנס לעזרה ומתחייב בנפשו" ('הר צבי' על דיני הר הבית, פרק י; 'מקדש מלך', עמ' קלח). אבל באמת, דבריו תמוהים מאוד, שהרי מפורש במדרשות, כי הכותל המערבי הידוע, אשר מעולם לא זזה ממנו שכינה, אינו חרב לעולם. ואם לדעת הרדב"ז הכוונה היא לכותל העזרה (וכמו שהוכחנו לעיל מתשובה תרמח, אשר בה הוא דן במפורש בכותל ששכינה לא זזה ממנו), אם כן ודאי גם בזמן הזה מחיצתו קיימת, והדרא קושיית הגרצ"פ לדוכתה, למה צריך לשער באמות היכן גבול העזרה המערבי, והא מסיימי מחיצתא? ועל כרחין צריך לומר, דלפי דעת הרדב"ז אין הכותל המערבי קיים לכל אורכו, או על כל פנים אפילו אם הוא קיים, העולה בעליות, אינו יכול להבחין מלמעלה מתי עבר את גבולו של הכותל המערבי, ועל כרחין צריך לשער על פי מרחק הכיפה היכן נמצא גבול העזרה המערבי, כמו שמפורש ברדב"ז שם. ופשטות הדברים מורה בברור, כי 'הנה זה עומד אחר כתלנו', דהיינו הכותל הידוע לנו.

וכבר הראינו לעיל (בסימן ג), כי כותל זה הידוע לנו הוא עצמו מתואר על ידי נוסעים מסוף האלף הקודם. ורבינו עובדיה מברטנורא הקודם לרדב"ז רק בזמן מועט, כתב במפורש: "כותל מערבי אשר הוא קיים עדיין, רצוני לומר, חלק ממנו, אבניו הן גדולות מאד ועבות. לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון"⁴². ומתוך

התיאור ברור בלי ספק, כי הכוונה לכותל הידוע לנו, והוא עצמו הכותל שהיה ידוע בימי הרדב"ז, ועליו בלבד אמר הרדב"ז שהוא כותל העזרה. כך שהקושי כיצד מתקרבים בטומאה לכותל זה בעינו עומד.

ח. כותל העזרה שהוא כותל הר הבית

אבל באמת התשובה לשאלה כיצד אנו מתקרבים אל הכותל המערבי בטומאה נמצאת בדברי הרדב"ז עצמו. ודבר זה נעלם מעיניהם של אלו שעסקו בבעיה, כי הרדב"ז לא כתב את הדברים במפורש תוך התייחסות לבעיה, ורק מתוך דקדוק בחשבונותיו, ניתן לעמוד על דעתו. כידוע קבע הרדב"ז בתשובה תרצא כמה דרכים לשם קביעת גבולות העזרה אשר לטמא מת אסור להיכנס אליה. אחת מן הדרכים האלה היא מדידת קפו אמות מן הכותל המערבי לכיוון מזרח, כמו שהזכרנו לעיל. אולם, מלבד דרך זו קבע הרדב"ז כי: "אם העליות בנויות לצד מזרח, הנה נתבאר כי הכותל המזרחי הבנוי עתה הוא כותל הר הבית המזרחי וכו', וכל הבתים והעליות אשר בצד מזרח, מותר להיכנס לשם, שהרי מכותל הר הבית המזרחי עד כותל העזרה המזרחי, יש שי"ג אמות, וטמא מת מותר בהר הבית". בקביעה זו חידש הרדב"ז חידוש מהפכני, אשר רבים לא שמו לב אליו.

ידוע כי המשנה לא נקטה בשום מספר היכול ללמד על המרחק המדויק אשר בין כתלי העזרה לכתלי הר הבית. וכן אין שום מקור קדום אחר בעניין זה. ומה שנמצאו מספרים כאלה בדבריהם של מקצת אחרונים, אינו אלא לדוגמא בעלמא, אבל לקבוע הלכה למעשה על סמך מספר שאין לו שורש לא בדברי המשנה ולא בדברי הגמרא או בכל מקום אחר, הוא ודאי מן הנמנע⁴². ולכאורה ייפלא מאוד, מי גילה לרדב"ז שהמרחק בין כותל העזרה שבמזרח לבין כותל הר הבית הוא שיג אמות, ואם רבי לא שנאה הרדב"ז מנא ליה.

ונראה בביורו, כי לדעת הרדב"ז היתה העזרה במערב צמודה ממש לכותל הר הבית, ולא היה ביניהן הפרש כלל. תדע, שהרי אורך העזרה ממזרח למערב קפו אמות (וכמו שמפורש במשנה), ולדעת הרדב"ז יש שיג אמות מכותל מזרחי של הר הבית עד כותל המזרח של העזרה. ואם תצרף את שני הסכומים תקבל ביחד תק אמות וזה שיעור הר הבית כולו (מדות ב, א). ואם כן לא נשארה ממערב לעזרה בשטח הר הבית אפילו אמה אחת, ואף על פי שמפשטות לשון המשנה יש לכאורה מקום להוכיח כי היה על כל פנים שטח כל שהוא בין מערב העזרה לבין גבולו של הר הבית. וכמו שמפורש במשנה 'ומיעוטו מן המערב' (מדות ב, א). ולפי דברי הרדב"ז, אין כאן מיעוט אלא אפס, כי לא היה כל חלל בין מערב העזרה לבין הר הבית. אולם, אין קושיה זו יכולה להכריע נגד ביאורו ברדב"ז, דעל כל פנים אי אפשר להכחיש בשום אופן כי

⁴² ראה לקמן בפרק שלישי הערה 15, אודות דברי האחרונים בנושא זה.

500 = 313 + 187, ועל כרחין דעת הרדב"ן, כי הכותל המערבי של העזרה ושל הר הבית אחד הוא.

ומה שקבע הרדב"ן שלא כפשטות לשון המשנה, אפשר כי הוא ביאר את המשנה באופן שונה משאר המפרשים. כי כולם למדו בדברי המשנה: 'רובו מן הדרום', כי הכוונה לשטח הר הבית, אשר מחוץ לעזרה. אבל אפשר לבאר כי הכוונה היא למרחק שאנו מודדים מפסגת ההר, דהיינו מאבן השתיה. ויותר נראה כי הכוונה לשטח הנמדד לפי מרחקו מכתלי בית המקדש עצמו⁴². ומה שנאמר בתחילת המשנה 'רובו מן הדרום', מתייחס לשטח אשר מקיר המקדש ועד כותל ההר הדרומי. וכן יש לבאר את דברי המשנה בסיפא 'ומיעוטו מן המערב' כמתייחס אל השטח אשר בין אבן השתיה לבין כותל הר הבית (שהוא במקרה זה גם כותל העזרה) במערב. וכל השטח אשר מאחורי בית הכפורת בכלל 'מיעוטו' הוא.

ונראה, כי מה שהביא את הרדב"ן לקביעה זו היא הסתירה הקיימת בין המקורות לבין מצבו האמיתי של הכותל המערבי. כי מן המקורות בהם הוא מכונה בשם 'כותל מערבי' של בית המקדש נראה שהוא כותל המקדש עצמו או על כל פנים כותל העזרה, וכמו שהוכחנו לעיל. אבל לעומת זאת ברור מצד המנהג להתקרב אליו בטומאה וכן מצד ראיות אחרות, שאינו אלא כותל הר הבית. וכן גם מפורש בקינה המיוחסת לר' אלעזר הקליר⁴³. ומתוך סתירה זו הגיע הרדב"ן למסקנה, כי הכותל אמנם כותל העזרה הוא, אבל אנו רשאים להתקרב אליו בטומאה היות שבמקום זה כותל העזרה וכותל הר הבית חד הוא.

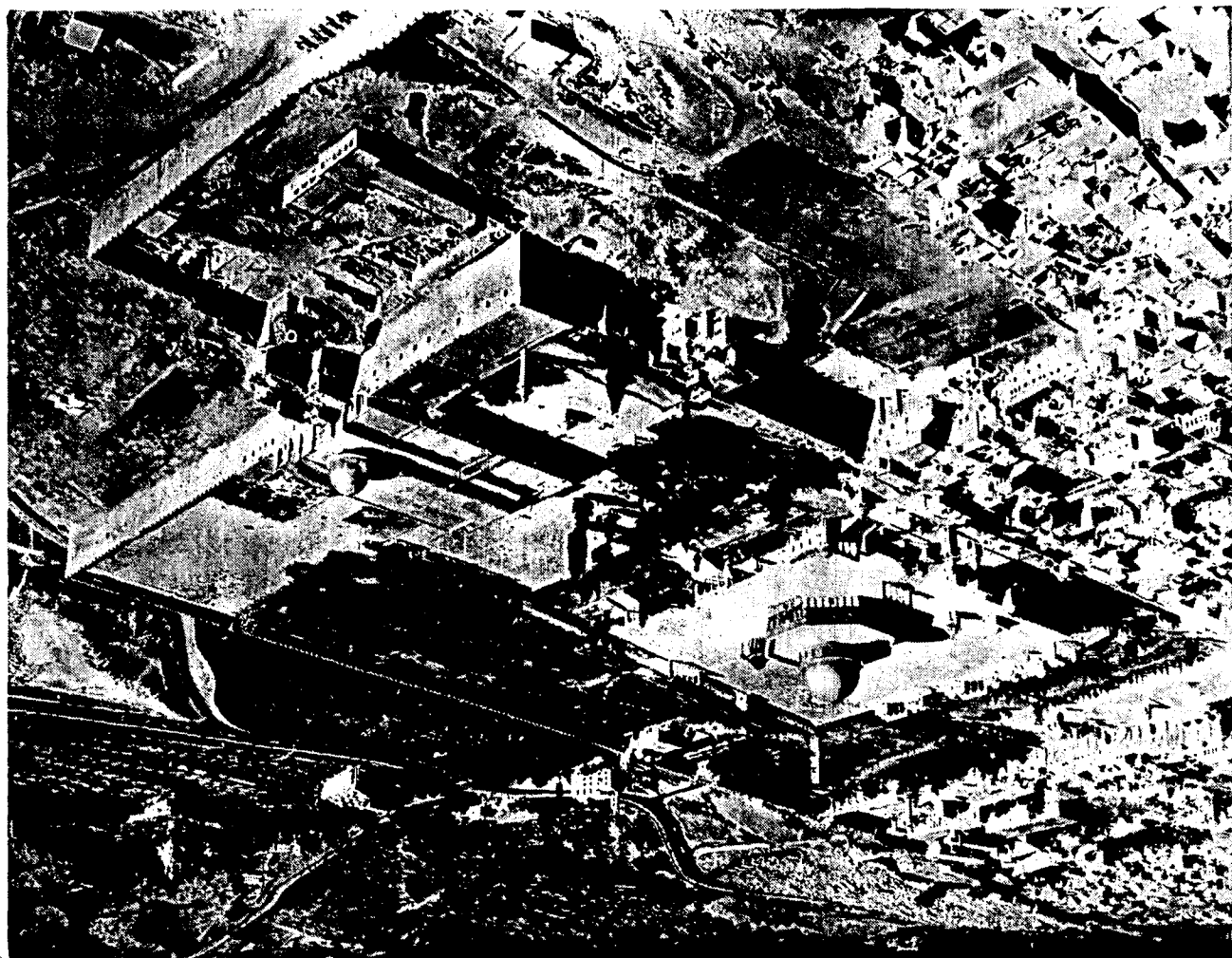
ט. ה'צכרה' אבן השתיה, וה'כותל' כותל העזרה — תרתי דסתרי

על פי דברים אלו נשארה על כל פנים סתירה קיימת בתוך דברי הרדב"ן עצמו, כי הוא קבע בבירור גמור שה'צכרה' היא אבן השתיה, ולעומת זאת קבע כי הכותל המערבי הידוע הוא כותל העזרה. ואי אפשר לקיים את שתי הקביעות האלה כאחת, כי המרחק בין כותל המקדש לבין כותל העזרה לא היה אלא יא אמות (מדות ה, א). ואם נצרף לזה את עובי כותל ההיכל והתא וכותל התא שהם ביחד יז אמות (שם ד, ז), וכן את כל אורך קודש הקדשים שהוא עשרים אמה (משנה שם), וכדעת ריצב"א (בבא בתרא דף

⁴² פשטות הלשון 'רובו מן הדרום' אמנם הולמת יותר את הכוונה לשטח ההר בפועל, כולל העזרה, כאשר הוא נמדד מנקודת הפסגה ממש. אולם אי אפשר לקבל ביאור זה מסיבות מתמטיות, שהרי רובו מן הדרום ומיעוטו במערב. ואם בתוך ריבוע תציין נקודה באיזה שהוא מקום, תקבל מרחק מינימום דווקא במקום המנוגד למקסימום, וכך יהיה רובו מן הדרום ומיעוטו מן הצפון. דרך משל תיקח ריבוע של 500 x 500, ותקבע נקודה במרחק 400 מן הדרום ישאר בצפון 100, ואם ישאר במערב 50 בלבד, על כרחין במזרח יהיו 450. אך אין שום אפשרות שהמערב קטן מן הצפון, והדרום גדול מן המזרח. ועל כרחין אין המדידה מנקודה אלא מצלעות מלבן (המקדש או העזרה) הנתון בתוך הריבוע של הר הבית.

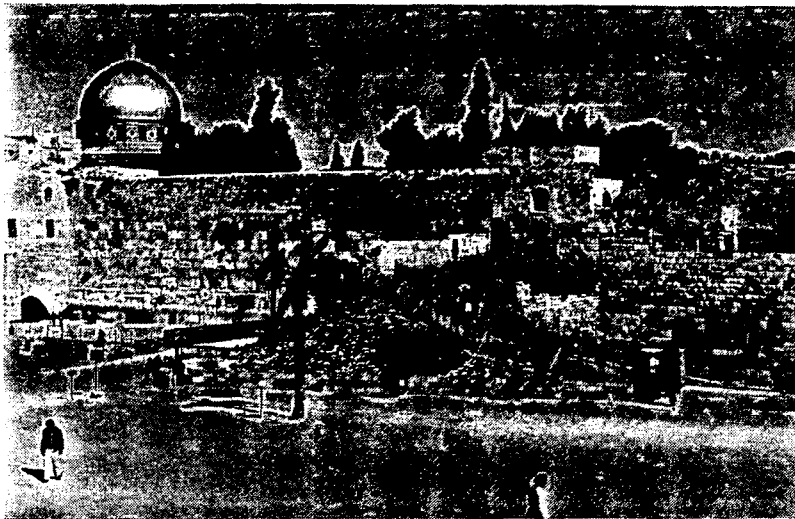
43 ראה לעיל סוף סימן א.

(מלחמת העולם השנייה, תש"ח) (מלחמת העולם השנייה, תש"ח) (מלחמת העולם השנייה, תש"ח)
 www.galil.org.il (מלחמת העולם השנייה, תש"ח) (מלחמת העולם השנייה, תש"ח) (מלחמת העולם השנייה, תש"ח)
 6: מלחמת העולם השנייה, תש"ח (מלחמת העולם השנייה, תש"ח) (מלחמת העולם השנייה, תש"ח)



כה, ב, תוספות ד"ה 'צבא השמים'), שעל פי דעתו אבן השתיה היתה במזרח קודש הקדשים, לא יעלה המרחק בין אבן השתיה לבין קדש הקדשים ליותר מאשר 48 אמות. וקל וחומר לשיטת הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ד, א), שאבן השתיה היתה במערב קודש הקדשים ולפי דבריו ודאי אין בין אבן השתיה לבין כותל העזרה אלא כח אמות. אבל בין ה'צכרה' שאותה מזהה הרדב"ז כאבן השתיה, לבין הכותל המערבי שאותו מזהה הרדב"ז ככותל העזרה, קיים מרחק העולה על 97 מטר, כך שאי אפשר בשום פנים ואופן לראות את שני הזיהויים כנכונים, (וכבר קדמוני כמה אחרונים אשר קבעו, כי אכן קיימת סתירה בדברי הרדב"ז).

ואין זה מענייננו לתרץ, כיצד יכול היה הרדב"ז לקבוע דבר שהחוש מכחישו, 'כשגגה שיצא מלפני השליט' דעל כל פנים עובדה היא שכתב מה שכתב, ואיהו דחית ומוקים אנפשיה. ועל כרחין צריך לומר, שמנקודת המבט אשר הוא ראה ממנה את הכותל המערבי ואת כיפת הסלע, אי אפשר היה להבחין במרחק האמיתי שביניהם, אלא נראה כאילו נמצאת הכיפה ממש מאחורי הכותל. וכפי שבאמת נראה הדבר עד עצם היום הזה למי שצופה לשטח הר הבית מן המדרגות המובילות לרובע היהודי, או למי שצופה לעבר הכיפה מרחבת הכותל עצמה מהשטח שבדרום מערב, שהרי מפות או צילומי אויר ודאי לא היו לבגד עיניו של הרדב"ז. ועל כל פנים אין זה משנה לגופם של דברים, דעל כרחין סתירה קיימת היא.



תמונה 10: כיפת הסלע נראית ממצמדת לכותל המערבי

י. הכותל המערבי הוא כותל הר הבית בלי ספק

מה שיש לדון בו על כל פנים הוא, איזה משתי הקביעות שקבע הרדב"ז היא העיקר להלכה. ומה שנראה מדברי הרדב"ז עצמו הוא, כי ה'צכרה' היתה אצלו עיקר, לעומת הכותל המערבי שהיה השערה בלבד, שהרי מתוך כל הזיהויים שהתייחס אליהם בתשובה תרצא, רק ביחס ל'צכרה' לבדה התבטא בצורה הברורה: "כי הדבר ברור שתחת הכפה שם אבן השתיה בלי ספק, הנקראת אצלם א-פכרא". מסגנון זה אפשר להוכיח בלי ספק, כי בעיני הרדב"ז היה זיהוי ה'צכרה' ברור יותר מכל זיהוי אחר. ואף על פי שהרדב"ז לא עמד על כך שקיימת סתירה בין זיהוי ה'צכרה' לזיהוי הכותל המערבי, איתו לא חזי, מזליה חזי. ורוח הקודש נצנצה בדברי רבינו לכתוב 'כי הדבר ברור, 'בלי ספק, כאשר התייחס לזיהוי ה'צכרה' עם אבן השתיה. אבל בשאר הזיהויים אשר קבע שם, ודאי יש ספק ואי אפשר לקיימם מפני הזיהוי של אבן השתיה.

לפיכך ברור הדבר, כי לדידו, היות שאין אנו יכולים לקבל את שני הזיהויים של הרדב"ז, ודאי עלינו לנקוט כעיקר הבירור שה'צכרה' היא אבן השתיה, ולפרוש מן הזיהוי של הכותל המערבי ככותל העזרה, "וכשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך אקבל שכר על הפרישה". ויש לאמת זיהוי זה של ה'צכרה' כאבן השתיה גם על סמך נימוקים אחרים, ולקמן יבואר.⁴⁴

ואף על פי שלשון המדרשים אשר דיברו על הכותל המערבי של בית המקדש לכאורה אינה מתיישבת עם ההנחה כי הכותל אינו לא כותל המקדש ואף לא כותל העזרה, ברור כי אי אפשר לבאר מדרשים אלו כפשוטם, ועל כרחין כוונתם לשטח גדול יותר. וכעין זה מצאנו בתחילת מסכת יומא, לגבי פרישת כהן גדול ללשכת בית האבן קודם שריפת פרה, שמקיישים דין פרישה זו לפרישה האמורה בפרשת המילואים. אף על פי שבפרשת המילואים נצטוו לא לצאת 'מפתח אהל מועד', ולעומת זאת לשכת בית האבן לא היתה כלל בעזרה אלא בהר הבית, וכמו שדקדקו התוספות שם. וגדולה מזו מצאנו לרמב"ם, אשר לדעתו שם 'מקדש' הנאמר במשנה מתייחס לעתים לירושלים כולה.⁴⁵

ומתוך כך נראה בבירור, כי הכותל המערבי הידוע כותל הר הבית הוא, וכדברי הקליר המובאים לעיל, ובוודאי לא כותל העזרה.

44 בפרק חמישי.

45 עיין בתוי"ט וברע"ב במסכת שקלים א, ג, ובמסכת ר"ה בתחילת פ"ד, אודות שיטת הרמב"ם בזה (מעניין לציין בהקשר לזה כי מדברי המדרש באיכה רבה אודות 'פילי מערבא' הובא לעיל בסוף סימן א). אפשר לכאורה להוכיח כי הכותל המערבי, אשר אודותיו דיברו המדרשים, נמצא באמת במערב העיר, ואינו אלא כותל ירושלים.